

Mykhailo Stepyko

Doctor of Science, professor, Distinguished figure in science and technology of Ukraine, principal research officer, the National Institute for Strategic Studies (Kiev, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-9499-0097>

e-mail: Stepiko@niss.gov.ua

IDENTITY AS A PHENOMENON OF THE POSTMODERN AGE

Abstract

This article has analyzed the influence of postmodern practices on the development and functioning of nation states, their culture and identity. It is shown that postmodernism is largely determined by the processes of globalization as the current defining civilizational progress, the content of which is the growing interconnection and interdependence of national economies, political and socio-cultural systems, as well as the identity of universalistic practices of regulating the activity of subjects of world-system relations in different spheres of being.

It was found that one of the problematic consequences of postmodernism is the radical transformation of traditional structures and principles of self-identification, both collective and personal wherever they happen, and whatever the institutional, cultural layers of society and patterns of behavior affect people. Close coexistence and even interpenetration of completely different, sometimes mutually exclusive, and sometimes simply disjointed value scales lead to total relativization of everything and everybody when even personal and collective identities lose the quality of metaphysical constants and are perceived as an unfinished project. That is why a person of the postmodern age is deprived of self-certainty. Therefore, there is a great need to rethink the content and consequences of postmodern practices of blurring traditional identities and the emergence of new ones, the role of the state in preserving and protecting the values, contents, ideals, cultural models and language that shape and reproduce the nation.

It is concluded that in post-totalitarian states of the European space (including Ukraine), processes of globalization and post-modern practices create two opposite tendencies. On the one hand, globalization unifies, internalizes and westernizes all aspects of society. On the other hand, in the way of bringing the elements of modern democracy into the life of the post-totalitarian state, globalization stimulates the processes of cultural and spiritual revival and the desire to form the collective «We», affirm its identity and individuality through consolidation around a common history, language, culture, values and orientations, life strategies. In Ukraine, it is also a consolidation of the efforts of all its citizens to repel Russian aggression, protect the sovereignty and independence of the state, integrate into European and Euro-Atlantic structures, achieve well-being for all citizens. Ukraine, as the newest unfinished civilization project, has all prospectives of avoiding the pitfalls of both «melting pot» and multiculturalism, as well as postmodern problems, since most of them have not yet attained a broad realization in its territory.

Key words: postmodern; nation; collective and personal identity; globalization; challenges to Ukrainian identity

Степико Михайло Тимофійович

Доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник, Національний інституту стратегічних досліджень (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-9499-0097>

e-mail: Stepiko@niss.gov.ua

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН ЕПОХИ ПОСТМОДЕРНУ

Резюме

У статті проаналізовано вплив посмодерністських практик на розвиток та функціонування національних держав, їх культуру та ідентичність. Показано, що постмодернізм багато в чому визначається процесами глобалізації як визначальному сьогодні цивілізаційному поступу, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок та взаємозалежність національних економік, політичних та соціо-культурних систем, а також тотожність універсалістських практик регулювання діяльності суб'єктів світосистемних відносин в різних сферах буття.

З'ясовано, що одним із проблемних наслідків постмодернізму, — де б вони не відбувалися, і які б інституційні, культурні пласти суспільства й моделі поведінки людей не зачіпали — є радикальне перетворення традиційних структур і принципів самоідентифікації, як колективної, так і особистої. Тісне співіснування і навіть взаємопроникнення абсолютно різних, іноді взаємно ексклюзивних, а іноді і просто непересічних ціннісних шкал призводить до тотальної релятивізації всього і вся, коли навіть і особиста, і колективна ідентичність втрачають якість метафізичних констант і усвідомлюються як «незавершений проект». Саме тому людина епохи постмодерну позбавляється впевненості щодо власної визначеності. Тому доконечною є потреба переосмислення змісту та наслідків посмодерністських практик розмивання традиційних ідентичностей та появу нових, ролі держави у збереженні та захисту цінностей, змістів, ідеалів, культурних зразків та мови, що формують та відтворюють націю.

Підсумовується, що в посттоталітарних державах європейського простору (в тому числі і в Україні) процеси глобалізації та практики посмодерну породжують дві протилежні тенденції. З одного боку, глобалізація уніфікує, інтернаціоналізує та вестернізує всі сторони життєдіяльності суспільства. А з іншого, вносячи у життя посттоталітарної держави елементи сучасної демократії, стимулює процеси культурного й духовного відродження та прагнення до формування колективного «Ми», утвердження його самості та окремішності шляхом консолідації навколо спільної історії, мови, культури, цінностей та орієнтацій, життєвих стратегій. В Україні це ще й консолідація зусиль усіх її громадян для відсічі російській агресії, захисту суверенітету та незалежності держави, її інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, досягнення гідного людини добробуту для всіх громадян. Україна як новітній незавершений цивілізаційний проект має всі перспективи уникнути пасток як «плавильного казана» та мультикультуралізму, так і проблем постмодерну оскільки більшість із них ще не набула на її теренах широкого втілення.

Ключові слова: посмодерн; нація; колективна та особистісна ідентичність; глобалізація; виклики української ідентичності

Вступ

Очевидно, що процеси світової інтеграції не мають перекреслювати історично усталеного факту диференціації національних культур, які формувалися впродовж сторіч в окремих країнах, створивши систему культурних надбань і цінностей, без урахування яких неможливо уявити цілісності світу як такого культурного простору, у якому завжди залишається місце для «іншого».

Зважаючи на це, процеси світової інтеграції, практики посмодерну, як і їх наслідки та поняття є неоднозначними. Перш за все, постмодерн не став «плавильним казаном» для асиміляції різних етнічних та соціальних груп в єдину гомогенну спільноту. Також він не втілює в життя ідеї мультикультуралізму про можливість цивілізованого, безконфліктного співіснування різних соціокультурних груп (етнічних меншин, імігрантів та біжінців, феміністок та представників ЛГБТ спільнот тощо) в єдиній державі.

Тобто, посмодерн не тільки започатковує об'єднаних тенденції, які ведуть до взаємодії різних культур, інтенсифікацію світових потоків інформації, які сприяють дедалі тіснішому єднанню народів та збагачують їхню комунікацію, але і має своїм наслідком глокалізацію, (диференціацію, фрагментацію, локалізацію) суспільств, новий трайбалізм мігрантських спільнот, культурну уніфікацію, ментальний колоніалізм, примітивізацію смаків, споживацтво, конформізм, консюмеризм тощо.

Дослідження досягнень, проблем та викликів посмодернізму, його вплив на Вестфальську систему поділу світу на держави-нації має значний публіцистичний та науковий дискурс. Це передусім праці західних дослідників другої пол. XX ст. М. Хайдеггера, К. Юнга, Ж. Лакана, Е. Еріксона, Ж.-М. Бенуа. Та певне «позитивне переосмислення» радикальних ідей філософів-постмодерністів-М. Фуко, Р. Барта, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза, Ю. Кристевой, Ж. Бодрійяра, Ж. Дерріди. А також це критика «метафізики буття-як-присутності» або критика «картезіанського суб'єкта» нібито самодостатнього в аспекті безперервності та цілісності свого «*cogito ergo sum*». І метафора «смерть суб'єкта» має розумітися тільки як критика суб'єкта класичного мислення. Філософи В. Хесле, Р. Брубейкер, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Ю. Габермас, Н. Еліас, Ф. Анкерсміт, Е. Балібар, І. Валлерстайн, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, Т. Лукман, М. Кастельс, теж докладно концептуалізувати варіанти самовизначення суб'єкта в різних соціальних контекстах.

Серед вітчизняних дослідників це роботи М. Булатова, Т. Возняка, Т. Воропай, В. Горбатенка, В. Горбуліна, Є. Головахи, В. Кременя, М. Козловця, Ю. Мелкова, Л. Нагорної, Д. Новікова, І. Парапана, Н. Паніної, С. Пирожкова, С. Римаренка, О. Старіша, М. Степика, В. Табачковського, А. Толстоухова, В. Ткаченка, П. Федика, Н. Хамітовіа та інших.

Мета статті — окреслити й проаналізувати суперечливі тенденції розвитку і трансформації світсистеми в епоху посмодерну, визначити його вплив на майбутнє нації-держави та колективну і особистісну ідентичність. Окреслити деякі особливості цивілізаційного розвитку України.

Результати

Постмодернізм — епоха розчарування в ідеалах модернізму: безповоротності прогресу, вирішення наукою й технікою глобальних проблем людства, цілісності світу, існуванні загальнолюдських цінностей та перенасичення культури здобутками цивілізації — усе вже було сказано в епоху модерну, все уже зроблено, істина та цінності відносні, авторитети надумані, тому в умовах постмодерну залишається тільки лише переосмислювати старе за рахунок деконструкції, гри та іронії, гармонічно влаштовуючи його в нові життєві контексти. І якщо модернізм був дегуманізацією мистецтва, постмодернізм переживає дегуманізацію планети, кінець історії (Ф. Фукуяма), кінець людини.

Постмодернізм багато в чому визначається процесами глобалізації як визначальному сьгодні цивілізаційному поступу. МакЛюен позначив те, що відбувається в сучасному світі як імпульс-вибухове стиснення простору і часу. Це означає, що світ раніше був великими і

стародавнім, а тепер, завдяки новим засобом комунікації, він раптом став малим у всіх сенсах. Велике змішування народів робить далеке близьким, а близьке далеким, в тому числі і в культурному розумінні. Тісне співіснування і навіть взаємопроникнення абсолютно різних, іноді взаємно ексклюзивних, а іноді і просто непересічних ціннісних шкал призводить до тотальної релятивізації всього і вся, коли навіть і особиста, і колективна ідентичність втрачають якість метафізичних констант і усвідомлюються як «незавершений проект» (Е. Гідденс). Саме тому людина епохи глобалізації та постмодерну позбавляється впевненості щодо власної визначеності. Зрозуміло, йдеться не про постійні зміни і змінюваність індивіда чи спільноти, а про процес постійного переосмислення індивідом чи групою змістовного наповнення ідентичності, тих ознак, з якими вони себе ототожнюють, підтвердження чи заперечення приналежності до певних спільнот [1, с. 143].

Глобалізація охоплює країни, які мають різні культурні установки та перебувають на різних щаблях історичного розвитку, що має своїм наслідком своєрідність процесів культурної взаємодії і особливості самовизначення громадян. Внаслідок цього, глобалізація створює надзвичайно велике розмаїття різноспрямованих векторів формування та трансформації національно-культурної ідентичності людини і суспільства. З одного боку, для значного числа регіонів незавершеної модернізації дедалі привабливішою стає сама універсальна цивілізація, а з іншого, — спостерігається повсюдна активізація (реставрація, відродження) устремлень чисельних периферійних регіонів щодо реалізації претензій на власну культурну й цивілізаційну самобутність. І в першому, і в другому випадку наслідками таких практик є драматичне розщеплення креативної ролі держави у визначенні змісту та меж ідентифікаційної моделі «зразкового» рівня, зафіксовану у ціннісно-орієнтованих концепціях її культурних політик, яка в умовах постмодерну може наповнюватися різними негативними конотаціями. У цьому випадку можуть створюватися віртуальні конструкції типу Аум Сенрике, «Біле братство», «Синій кит», «Тихий дім», «Розбуди мене в 4.20» тощо, де нестача суспільного визнання та типів ідентичності, що склалися історично, підміняється химерними, дивними і небезпечними конгломератами свідомості.

Розмивання традиційних ідентичностей, з одного боку, і пошук нових, з іншого, нерідко призводить і до відродження патріархальних ідентичностей, які, здавалося б, давно стали минулим етапом, а також до формування ідентичностей «спротиву» (М. Кастельс), породжуючи нові націоналізми, сепаратизми, етнічні та культурні анклави, культу, напівкульти та інші форми причетності до структурованого життя, які намагаються щось протиставити ситуації невизначеності і ризику, що несе з собою глобалізація. Це стосується і відродження різного роду фундаменталізмів. Як породження глобалізації, новий фундаменталізм є більше певною спробою захистити світ усталених цінностей, ніж відродженням релігійного фанатизму (хоча такий варіант також не виключено).

Соціокультурними наслідками постмодерну є і те, що на початок XXI століття найбільші країни Європи прийшли в стані, який відомий французький соціолог М. Маффесолі [2]. називає новим трайбалізмом. Автор «Часу племен» зосереджується на племінній атмосфері, яка помітно зростає у суспільстві на нових засадах. Логіка ідентичності (сексуальна, політична, професійна) викристалізовується у процесі ототожнення індивіда з групою, почуттями, режимом. Саме в цьому сенсі автор розуміє засилля в постмодерному суспільстві соціальних мереж, великих груп, віртуальних спільнот (музичних, спортивних, туристичних тощо). Тому, він вважає, що сучасна постмодерністська держава взагалі позбавлена суспільства, бо в ній не існує єдиної соціальності, а є сукупністю розрізнених угруповань, з яких неможливо створити комунікативну та толерантну одну до одної спільноту.

Після провалу ідей мультикультуралізму про те, що нові мігрантські групи розширюють культурне різноманіття нації і є новою основою розвитку суспільства, стало ясно, що коли трайбалізм постійного населення поєднується з трайбалізмом мігрантських груп, то виникають не-

безпечні для єдності нації наслідки, в тому числі, і за рахунок того, що замкнуті мігрантські групи відтворюють архаїчні форми життя.

У сучасному світі «проблема, яка мучить людей полягає не в тому, як набути обраної ідентичності і примусити оточення визнати її, — писав англійський філософ З. Бауман, — скільки в тому, яку ідентичність вибрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратить цінність чи позбавиться спокусливих рис. Головною і найбільш нервуючою проблемою є не те, як знайти своє місце в жорстких межах класу чи страти і, знайшовши його, зберегти й уникнути вигнання; людину дратує підозра, що межі, до яких вона з таким труднощами проникла, незабаром зруйнуються і зникнуть» [3, с. 185–186]. Часто місце традиційної ідентичності посідає ідентичність віртуальна, яка передбачає можливість вільного вибору будь-якого набору параметрів, що, з одного боку, веде до розширення ментальної типології (множення «лакун індивідуальної свідомості»), а з іншого — до розмивання визначеності «Я». Як результат формується новий тип суспільства — так зване «суспільство з мережевою структурою» (networked society) [4, с. 248].

Вперше проблема колективної ідентичності стає об'єктом наукових студій в XIX ст. Це було пов'язано з бурхливими процесами, що переживала Європа та Південна Америка, де виникали та ширилися рухи за звільнення від колоніальної залежності і з'являлися національні держави. Із середини 70-х рр. XX ст. концепція національної (та тісно з нею пов'язаної етнічної) ідентичності стала набувати все більшої ваги як відповідь на геополітичну ситуацію постколоніального світу, що постійно змінюється, та політичну активізацію етнічних рухів у промислово розвинених країнах.

З іншого боку, проблема ідентичності стала предметом теоретичного дискурсу в межах критики уявлень традиційної метафізики про те, що все ідентичне самому собі. Цей контекст аналізу ідентичності постав як проблема її криз, що аналізуються як необхідний етап розвитку і людини, і кожного соціального інституту. Якби не було криз ідентичності, то не було б ні особистісного поступу індивідів, ні поступу спільнот, ні поступу суспільства в цілому, який є подоланням старої ідентичності та набуттям нової. Кожна криза це вичерпування потенцій розвитку попередньої якості та пошук і перехід до нової, розвиненішої та досконалішої.

Існувала думка, що науковий і технічний прогрес епохи модерну узагалі знімають проблему національної ідентичності. Як зауважував Ф. Фукуяма (пізніше він відмовився від цієї думки), всі країни, що зазнали економічної модернізації мають бути дуже схожими одна на одну, в них має існувати національне єднання на базі централізованої держави, вони урбанізуються, замінюють традиційні форми організації суспільства на кшталт племені, секти та клану економічними раціональними формами, заснованими на функції та ефективності, й забезпечують своїм громадянам універсальну освіту [5, с. 13].

Йому ж належить думка про те, що націоналізм нині на підйомі тільки у таких регіонах, як Східна Європа і колишній Радянський Союз, де народам довгий час відмовляли у визнанні їхньої національної ідентичності, а у найстаріших і надійних національних державах світу націоналізм зазнає змін. Вимога національного визнання у Західній Європі «одомашнена» і цілком узгоджується з універсальним визнанням, як трьома чи чотирма сторіччями раніше узгоджувалася з нею релігія [5, с. 21].

Проте, очевидно, що процеси світової інтеграції не мають перекреслювати історично усталеного факту диференціації національних культур, які формувалися впродовж сторіч в окремих країнах, створивши систему культурних надбань і цінностей, без урахування яких неможливо уявити цілісності світу як такого культурного простору, у якому завжди залишається місце для «іншого». Світ XXI сторіччя — це світ націй та ідентичностей. Навіть у США, які сформовані на поліетнічній основі, і де немає титульного етносу, як у більшості держав-націй Старого Світу, після приходу до влади президента Д. Трампа національна риторика стала пріоритетом наукового та політичного дискурсу. «Суверенні та незалежні нації є єдиним рушієм, що сприяє

збереженню свободи, демократії та процвітання світу», — заявив Трамп з трибуни ООН. «Ми повинні передусім захищати наш суверенітет та нашу дорогоцінну незалежність» [6].

Національна ідентичність не тотожна національній свідомості. Національна свідомість — це внутрішній психологічний стан, який шукає вираження через спрямовані назовні знаки ідентичності. Ідентичності — це ансамблі всіх зовнішніх знаків, через які люди показують собі та іншим людям, який спосіб вони обрали для своєї категоризації. Ці ознаки можна побачити через особливі способи вдягатися, почути через окремі способи мовлення, але найчастіше це просто оригінальні способи відповідати на звернення певного типу.

Ідентичність буває особистою та колективною. Перша означає тожсамість статі, сімейного стану, зайнятості, освіти, місця проживання, вірування тощо однієї і тієї ж людини у різні проміжки часу. Очевидно, що ці ролі можуть змінюватися, але ці зміни все одно будуть стосуватися однієї і тої ж особи. Механізмом формування особистої ідентичності людини є інтеріоризація всіх обставин її життєдіяльності в особистісні, психологічні структури — підсвідомі або трансцендентні стосовно конкретної ситуації, що набувають у цьому випадку для особи всезагального значення.

Колективна ідентичність сама по собі є не об'єктивним, а інтерсуб'єктивним феноменом. Вона існує лише тому, що частина людей твердо вірить в те, що і інші люди в схожих обставинах будуть мислити і діяти так само як і вони. Саме ця спільна віра в ті чи інші явища або поцеси робить їх реальними в соціальному просторі, тобто реальними за своїми наслідками для конкретних індивідів. Для посилення відчуття ідентичності важливі колективні події, які показують людям, що їхня спільнота існує. Такими подіями в Україні була і Помаранчева революція, і Революція гідності.

Інтегративна сутність категорії «колективна ідентичність» фіксує притаманну людині потребу відчувати себе частиною більш широкої множини та сприймати таку приналежність як цінність» [7, с. 5], що дозволяє подолати частковість конкретизованих та закріплених у різних варіантах персональних і колективних ідентичностей, що приймаються людиною.

Колективна ідентичність — «Ми» охоплює два процеси. По перше, людина має усвідомити свою подібність до певної групи людей. По-друге, вона має діяти як її «типовий» представник, чим підтверджує свою належність до неї. Цей «типовий» представник — стереотип, певне уявлення про те, яким мав би бути учасник групи.

Колективна ідентичність має спектр різноманітних проявів від простого усвідомлення себе представником якоїсь групи до фанатичної відданості групі коли групові інтереси домінують над особистими або коли всі люди діляться на «своїх» і «чужих», «наших» і «не наших». Тому феномен «Ми» може розглядатись і як відмова від індивідуальної відповідальності, адже «рольова людина» буде завжди залишатись гвинтиком соціальної машини, виконувати вказівки і накази соціуму (влади), а також прагнути відповідати явним чи неявним соціальним очікуванням. Тут можна згадати роман «Ми» Є. Замятіна про «суспільство рівних», в якому людська особистість зведена до «нумера». В ній уніфіковано все — одяг і квартири, думки і почуття. В такої людини немає ні сім'ї, ні стабільних прихильностей [8]. Колективна людина навіть здатна піти на злочин, пояснюючи, що це лише робота або виконання соціального обов'язку.

Тобто не тільки теоретичні дослідження В. Бехтерева [9], Г. Лебона [10], З. Фрейда [11], які розглядають феномен розчинення особистості в юрбі, але також і суспільна практика тоталітарно-ідеологічних держав ХХ століття показали, що цілком правомірно розглядати «Ми» без «Я», групу без особистостей та індивідуальностей. Тут феномен «Ми» може бути трактований не просто, як символічна групова роль, яку індивід грає в групі, а як такий стан особистості, коли індивідуальна самосвідомість витісняється, замінюючись різними формами групової свідомості, тобто здійснюється певне знеособлювання особистості як і у руйнівних та і творчих практиках.

Сукупність духовних практик, які визначають колективну ідентичність можна назвати носферою нації, яка визначає майже всі колективні її дії. В останньому випадку феномен «Ми» дає надзвичайне відчуття сили, особливо, коли «Нас» багато («Разом нас багато, нас не подолати») і особливо, коли «Ми» озброєні. Навіть можливість власної загибелі перестає бентежити (згадаймо пушкінське «Есть упоение в бою...»). Персонаж кінофільму «17 миттєвостей весни» німецький офіцер говорить у поїзді Штірліцу: «Страшно помирати, коли ти один. А коли гуртом — то дрібниці, можна навіть пожартувати». Відчуття захищеності «Я» в ситуації ідентифікації з «Ми» є однією з причин описаного Е. Фроммом феномену «втєчі від свободи», коли людина добровільно відмовляється від індивідуальної свободи заради стабільності, яку їй дає група [12].

Належність до групи часто потребує зовнішніх атрибутів, які є спільними для групи і відрізняють її членів від іншої групи. Прикладом може служити одяг футбольних фанатів або мова, що виступає не лише атрибутом приналежності до групи, а й формою групової свідомості, відбитком групових цінностей тощо. Це, насамперед — мова спілкування етносу (національна мова), це — професійна мова, як компонент професійної ідентичності, це — жаргон та кримінальний сленг — форми мовної автономії, які конституують прагнення мати «свою» мову для диференціації «своїх» і «чужих».

Найбільш важливими формами колективної ідентичності є соціальні: класові, етнічні, національні, громадянські, політичні тощо. Спільним для них є уявлення особи про свою належність до групи, спільноти «своїх», до «наших», до тих, які в її свідомості постають як «Ми». Ця позитивна установка стосовно конкретної ситуації як усвідомлення своєї належності до певної спільноти одночасно передбачає дистанціювання та утвердження своєї «іншості» стосовно інших спільнот. Більше того, як відмічає М. Гібернау, чуття спорідненості, засідчувані співвітчизникам, із якими ми ідентифікуємо себе, — не рівня нашому ставленню до «іноземців», «невдомих людей», «чужинців», а може і потенційних ворогів [13, с. 35].

Колективне «Ми» нації — її цивілізаційний бренд, соціокультурна ніша країни, визначальна засада реалізації зовнішньої та внутрішньої політики держави. Змістом загальнонаціональної ідентичності є самоототожнення людини з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, що є визначальним чинником реалізації та захисту її внутрішніх та зовнішніх інтересів. Очевидно, що головна мета формування національної ідентичності — досягнення психологічного усвідомлення спільності долі всіх членів нації, незалежно від їх етнічного походження, формування почуття відповідальності громадян за її існування та розвиток. Якщо під колективною ідентичністю розуміти певну усталеність індивідуальних, етнічних та загальнолюдських параметрів, їх самототожність, то очевидно, що ядром ідентичності є як людські комунікації, так і традиційні, етнічні культури. Тому колективна національна ідентичність є складним взаємозв'язком етнічних практик (на основі домінування титульного етносу, який і визначає соціокультурну специфіку нації) та громадянського вибору населення країни.

Національна ідентичність, на відміну від етнічних ідентифікацій, які успадковуються людиною генетично, є зконструюваною реальністю, оскільки вона може формуватися, змінюватися та зникати під впливом різноманітних політичних, економічних і соціокультурних чинників. Особливо це стосується епохи постмодерну. Вхідження держав до складу наднаціональних утворень супроводжується поступовою зміною структури й ієрархії колективних ідентичностей, корекцією ціннісних і світоглядних установок людей, зміною знакових і смислових систем, зрушеннями на вісі координат «свій — чужий — співвітчизник — брат» тощо.

Колективна ідентичність є доволі консервативним, а часто ірраціональним утворенням. Можна скільки завгодно, наприклад, принижувати почуття сучасного рядянофіла. Проте тисячі людей ностальгують не стільки через дешеву ковбасу, а скільки через атомні боеголовки і космічні станції. Відчуття переваги над кимось — дуже важлива психологічна потреба. І для ба-

гатьох ядерна ракета цінніша, ніж патерналістський соціальний захист. І вималюється така цікава закономірність — чим більш могутня в економічному або військовому відношенні держава, тим більшу ступінь відчуження своїх прав та свобод згідні терпіти її громадяни (Росія).

Коллективна ідентичність — багатокомпонентне утворення, найбільш виразними складовими якого є національна самосвідомість, менталітет, історична пам'ять, національні традиції, етнопатерналистські образи, міфи, уявлення громадян про місце країни у світі та її цивілізаційну приналежність тощо.

Деякими дослідниками ставиться питання щодо «хиткості» меж між особистісною та колективною ідентифікацією. На цьому наголошує зокрема М. Мерло-Понті, який визнає, що «навколо наших починань та того суворо індивідуального проекту, який складає наше буття, існує зона загального існування вже готових проектів, певних значень, які витають між нами та речами й визначають нас в якості чоловіка, буржуа або робітника. Загальність повсякчас втручається, вона опосередковує нашу присутність по відношенню до самих себе; ми перестаємо бути чистою свідомістю, тільки-но природний або соціальний стан речей перестає бути чимось неоформленим і складається в ситуацію, тільки-но вона набуває сенсу, тобто в підсумку, тільки-но ми починаємо існувати» [14, с. 567].

Ця постійно відшукувана рівновага між тожсамістю та конструюванням колективної ідентичності є однією з найбільш складних проблем для кожної людини та центральною в соціально-гуманітарному знанні. В ідеальному варіанті модель колективної ідентичності вибудовується з урахуванням багатоманітності індивідуальних рішень самоідентифікації, які мали б бути відповідати національній ідеї або національному ідеалу. Проте в дійсності «нормативний» образ нації, створений зусиллями інтелектуалів часто суперечить індивідуальним самовизначанням громадян, особливо у «перехідних» суспільствах, яким є і Україна, де за роки незалежності «радянська людина» як поняття, що консолідує все суспільство, розпалося і досі не трансформувалося у визначення «українець». Тобто складність процесу національного самоусвідомлення українців визначається сьогодні дихотомією суспільної свідомості, що з одного боку, наполегливо намагається зберегти елементи радянської ціннісної системи, а з іншого, — сформувані ціннісні засади життєдіяльності на ліберально-демократичній основі.

Тому викликом для української ідентичності є те, що 3,1% опитаних респондентів Інститутом соціології НАН України вважають себе громадянами не існуючої держави — СРСР. Але ще більш суттєвим є і те, що 29,8% опитаних ідентифікували себе лише з місцем проживання — селом, містом або районом (малою батьківщиною).

А якщо ще згадати, що до громадян світу відносять себе 3,3% опитаних, а 1,9% до громадян Європи, то в цілому майже 40% опитаних громадян шукають свою ідентичність поза національним самовизначенням [15, с. 464]. Ідентифікація себе як громадян України меншою мірою притаманна жителям Східного регіону (52%) та Донбасу (45%), хоча і в цих регіонах вона є переважаючою. Сумарна частка тих, хто ідентифікує себе, насамперед, з регіоном чи поселенням, у цих двох регіонах є вищою (на Донбасі — 39%, на Сході — 38%), ніж в інших регіонах (30–31% [16]).

Ієрархія ідентичностей громадян України, згідно зі спеціальним соціологічним опитуванням Центру Разумкова за 2016 рік, типова для стабільних суспільств, проте проблемна для несформованих ще націй та які ще притому перебувають у стані війни як Україна. Так найбільш важливою для громадян України й понині залишається їх позиція в сім'ї. Друге-четверте місце посідають такі показники ідентичності людини як її нинішня чи попередня професія, вікова група (а значить і стан здоров'я, і працездатність), гендерна належність (що теж впливає на характер зайнятості). І лише п'яту позицію в ієрархії цінностей посідає ідентифікація себе як громадянина України. Шосту та сьому позицію посідають такі ознаки як «національність» і «належність до України як країни, у якій я живу». Останні восьме-десяте місця в ієрархії цінностей посідають: релігійна належність чи ставлення до релігії; політичні симпатії до певної партії, групи чи руху [16].

Окрім того існує ще загроза насадження ззовні сценаріїв конструювання нових колективних ідентичностей в Україні в умовах, коли частина населення ототожнює себе із Західною Європою, поділяючи сучасні західні культурно-цивілізаційні цінності, а решта живе в зовсім іншому «просторово-часовому вимірі». Як приклад для багатьох мешканців Криму та Донбасу українська ідентичність виявилася взагалі неприйнятною. Проте і громадянами «ЛНР» чи «ДНР» на окупованих територіях, на думку Е. Джапарової вважають себе лише 18% [17].

Проте уже головним здобутком формування колективного українського «Ми» часів незалежності є те, що більшість українців пишаються своєю країною, вважають себе патріотами, незважаючи на всі соціально-економічні проблеми свого буття. Рівень прихильності до своєї держави за часи незалежності ніколи не опускався нижче 50%, піднімаючись вище у часи революційної консолідації. Сучасна українська ідентичність постає у нових культурних та геополітичних смислах, які є однаково прийнятними для всіх громадян країни, незалежно від їхньої етнічної та регіональної приналежності. Нині вже не мають вирішального значення для самовизначення людини її національність чи мова: головне—як вона ставиться до незалежності та суверенітету країни та чи вважає своїм континіум українських цінностей. Саме тому сьогодні «українець»—це вже не національно-етнічна категорія, а ціннісна. До таких цінностей належать незалежність і державний суверенітет України, європейські ідеали свободи, справедливості, принципи правової держави та народовладдя.

Окрім того, за результатами опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у серпні 2019 року, патріотами своєї країни вважають себе 83% громадян (майже стільки ж як і у 2018). Тільки 11% мають протилежну думку, ще 6% не змогли відповісти. Цьогоріч у порівнянні із попередніми дослідженнями зафіксовано найбільшу кількість тих, хто обрав однозначну відповідь на це питання (60%). У всіх макрорегіонах України загальна кількість патріотично налаштованих громадян перевищує 75%: на Заході таких 86%, у Центрі—85%, на Сході—79%, на Півдні—78%. За період досліджень зафіксовано найбільшу кількість тих, хто підтримав би проголошення Незалежності України, якби сьогодні перед ними постав такий вибір—82% (у 2012 році таких було 62%). Лише 12% висловили протилежні міркування, ще 6% вагалися з відповіддю.

Надзвичайно позитивним фактом є те, що і мешканці підконтрольної Україні частини Донбасу втричі частіше стали ідентифікувати себе як етнічні українці, у порівнянні з 2016 роком. Такі дані отримали соціологи берлінського Центру східноєвропейських та міжнародних досліджень за підсумками дослідження «Настрої та ідентичності Донбасу по обидва боки фронту». У 2019 році варіант «етнічний українець» для самоідентифікації обрало найбільше респондентів—29%. у 2016-му таких було 11,4% [18].

Висновки

Очевидно, що курс інтеграції України у світовий економічний та культурний процес на основі постмодерністських практик, не завжди сприяє збереженню та розвитку української національної культури та стабільності суспільства. Брак ефективних організаційно-правових, адміністративних механізмів, а також належної державної фінансової, інформаційної підтримки національної культури призводить до поширення явищ культурної уніфікації, поступової втрати зв'язку духовних підвалин суспільного життя, сучасної культури з національно-культурними цінностями та традиціями. Це ж стосується інституціональної та світоглядної протидії поширення популістських практик як простого способу вирішення складних проблем суспільного розвитку.

Проте Україна як новітній незавершений цивілізаційний проект має всі перспективи уникнути пасток як «плавильного казана» та мультикультуралізму, оскільки такі практики посмодерну не набули ще на її теренах широкого втілення. Її можливе перспективне майбутнє—побудова громадянської, політичної нації де етнічна та групова самоідентифікація громадян буде надійно захищена недоторканістю прав і свобод людини та громадянина, достойно забезпе-

ного творця свого буття та нації. Проте така цивілізаційна перспектива потребує детального теоретичного опосередкування як її причин та викликів постмодерну, так і визначення можливих шляхів та чинників їх попередження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Исламская идентичность в Украине / А. В. Богомолов, С. И Данилов, И. Н. Семиволос, Г. М. Яворская. К.: ИД «Стилос», 2006.
2. Маффасолі М. Час племен. Занепад індивідуалізму в постмодерному суспільстві / Пер. з фр. В. Плющ; за наук. ред. Е. А. Афоніна. — Київ: Києво-Могилянська акад., 2018. 264 с.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / В. Л. Иноземцев. ред. и пер. с англ.; Центр исследований постиндустриального общества. М.: Логос, 2002.
4. Халаписис А. Постнеклассическая метафизика истории: Монография. Днепропетровск: Изд-во «Инновация», 2008.
5. Фукуяма, Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. М.: АСТ: АСТ МОСКВА: «ХРАНИТЕЛЬ», 2007.
6. Трамп Д. Я націоналіст. Використовуйте це слово. [Електронний ресурс].—Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/donald-tramp-ya-nacionalist-vykorystovuyte-ce-slovo.html>
7. Кнабе Г. Жажда тождества: культурно антропологическая идентификация. Вчера. Сегодня. Завтра / Г. С. Кнабею. М., 2003.
8. Замятин. Е. «Ми». Москва: АСТ, 2008. 260с.
9. Бехтерев В. Коллективная рефлексология. Пг.: Колос, 1921. 432 с.
10. Лебонь Г. Психология народов и масс: Пер. с фр. СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1896. 329 с.
11. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». «Я» и «Оно»: Труды разных лет. Тбилиси: Мерани, 1991. Кн. 1. С. 71–138.
12. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1989. — 272 с.
13. Гібернау М. Ідентичність націй. Київ: Темпора, 2012.
14. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия /пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. П. Фокина. СПб., 1999.
15. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Випуск 5 (19). К., ІС НАН України. 2018.
16. Особливості ідентичності громадян України: проблеми та перспективи консолідації суспільства. [Електронний ресурс].—Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/upload/Identichnost2016.pdf>
17. «Заглушки» і дотації ТБ: у МІП розглядають три стратегії щодо окупованого Донбасу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/zahlushky-i-dotatsii-tb-u-mip-rozghliadaiut-try-stratehii-shchodo-okupovanoho-donbasu-151379.html>.
18. Мешканці підконтрольної українському уряду частини Донбасу втричі частіше стали ідентифікувати себе як етнічні українці, у порівнянні з 2016 роком. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sprotyv.info/news/identichnist-donbasu-tretina-zhiveliv-donechchini-vvazhajut-sebe-ukraincyami>

REFERENCES:

1. Bogomolov A. V., Danilov S. I., Semivolos I. N., Yavorskaya G. M., Islamskaya K. (2006). Identichnost v Ukraine [Identity in Ukraine]. Publishing house «Stilos». [in Russian].
2. E. A. Afonina, Maffasoli M. (2018). Chas plemen. Zaneпад indyvidualizmu v postmodernomu suspilstvi Ukraine [The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society]. Kyiv: Kyievo-Mohyl. academy. 2018. p. 264. [in Ukrainian].

3. Bauman Z., V.L. Inozemtsev. (2002). Individualizovannoe obshchestvo [Individual society]. Tsentri issledovaniy postindustrialnogo obshchestva [the Center for Post-Industrial Society Studies]. M.: Logos. [in Russian].
4. Khalapsis A. (2008). Postneklassicheskaya metafizika istorii: Monografiya. [Post- nonclassical metaphysics of history: Monograph]. Dnepropetrovsk: Publishing house «Innovatsiya». [in Russian].
5. Fukuyama, F. (2007). Konets istorii i posledniy chelovek [The End of History and the Last Man]. M.: AST: AST MOSKVA: «KhRANITYeL». [in Russian].
6. Tramp D. Ya natsionalist. Viktoristovuyte tse slovo. [I am a nationalist. Use that word]. — Available at: <https://www.ar25.org/article/donald-tramp-ya-natsionalist-vykorystovuyte-ce-slovo.html>. [in Ukrainian].
7. Knabe H., H. S. Knabeiu., (2003) Zhazhda tozhdestva: kulturno antropologicheskaia ydentyfikatsiya. Vchera. Sehodnia. Zavtra. [Craving for identity: culturally anthropological identification. Yesterday. Today. Tomorrow]. [in Russian].
8. Zamyatin. Ye. (2008). «My» [We]. Moskva: AST. p. 260. [in Russian].
9. Bekhterev V. (1921). Kollektivnaya refleksologiya [Collective reflexivity]. Pg.: Kolos, p. 432. [in Russian].
10. Lebon H., F. (1986) Psikhologiya narodov i mass [Psychology of nations and masses]. Pavlenko publishing house. p. 329. [in Russian].
11. Freyd Z. (1991) Massovaya psikhologiya i analiz chelovecheskogo «Ya». «Ya» i «Ono»: Trudy raznykh let [Group Psychology and the Analysis of the Ego. «I» and «It»: papers of different ages]. Tbilisi: Merani, Book 1. p. 71–138. [in Russian].
12. Fromm E. (1989). Begstvo ot svobody [Escape from freedom]. M.: Progress. p. 272. [in Russian].
13. Hibernau M. (2012). Identychnist natsii [The Identity of Nations]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
14. I. S. Vdovinoy, S.P. Fokina, M. Merlo-Ponti. (1999). Fenomenologiya vospriyatiya [Phenomenology of Perception]. SPb. [in Russian].
15. Ukrainske suspilstvo [Ukrainian society] (2018): Monitorynh sotsialnykh zmin [Monitoring social change]. National academy of science of Ukraine. Issue 5 (19). K., IS. [in Ukrainian].
16. Osoblyvosti identychnosti hromadian Ukrainy: problemy ta perspektyvy konsolidatsii suspilstva [Identity features of Ukrainian citizens, problems and prospects for consolidation of society]. — Available: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>. [in Ukrainian].
17. «Zahlushky» i dotatsii TB: u MIP rozghliadaiut try stratehii shchodo okupovanoho Donbasu [«Stubs» and TV subsidies: The Ministry of Information Policy of Ukraine examines three strategies for occupied Donbas]. — Available at: <https://www.5.ua/suspilstvo/zahlushky-i-dotatsii-tb-u-mip-rozghliadaiut-try-stratehii-shchodo-okupovanoho-donbasu-151379.html>. [in Ukrainian].
18. Meshkantsi pidkontrolnoi ukrainskomu uriadu chastyny Donbasu vtrychi chastishe staly identyfikuvaty sebe yak etnichni ukraintsi, u porivnianni z 2016 rokom. [Residents of the Donbas-controlled part of the Ukrainian government have three times more likely to identify themselves as ethnic Ukrainians, compared to 2016]. — Available at: <https://sprotyv.info/news/identichnist-donbasu-tretina-zhiteliv-donechchini-vvazhajut-sebe-ukraincyami>. [in Ukrainian].